

POSSEIBLE: FELSEFE DERGİSİ

Cilt 13/ Sayı 2 / Aralık 2024

ISSN: 2147-1622

Herakleitos'ta Değişim, (Kozmik) Süreç ve *Logos*

Cengiz İskender Özkan

Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

cengiz.ozkan@adu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-1953-979X

Öz

Eski İyonya düşüncesinin en popüler isimleri arasında Herakleitos adı öne çıkar. Bu yazının amacı Herakleitos'un düşüncesinde değişim, (kozmetik) süreç ve *Logos* kavramları arasındaki ilişkiyi yorumlamaktır. Değişim eski İyonya doğa filozoflarının temel ilgisi olmuştur. Miletos ve Ephesos düşünürleri odaklarını doğa, oluş, değişim gibi kavramlara yöneltmişler ve tüm değişimlere birlik veren ilkeyi sorgulamışlardır. Herakleitos doğanın bir görünüşler ve değişim alanı olduğunu ama tüm değişimin tanrısal bir ilkeye göre olduğunu savunmuştur. Doğayı sürekli bir değişim içinde olan bir süreçtir. Herakleitos açısından değişim bir hakikattir. Bu yazıda her değişimin bir süreç olarak ele alınması gerektiği fikrine dayanarak Herakleitos'un değişim, süreç ve *logos* kavramları arasında bir ilişki kurulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Değişim, Herakleitos, İlke, *Logos*, Söz, Süreç

Posseible: Felsefe Dergisi, 2024, 13(2), 77-90.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14578318>

Kategori: Araştırma Makalesi / Gönderildiği Tarih: 15.11.2024

Kabul Edildiği Tarih: 23.12.2024 / Yayınlandığı Tarih: 31.12.2024

POSSEIBLE: JOURNAL OF PHILOSOPHY

Volume 13 / Issue 2 / December 2024

ISSN: 2147-1622

Heraclitus on Change, (Cosmic) Process and *Logos*

Cengiz İskender Özkan

Aydın Adnan Menderes University
cengiz.ozkan@adu.edu.tr
ORCID: 0009-0002-1953-979X

Abstract

Heraclitus was one of the most prominent figures in ancient Ionian thought. This paper aims to interpret the relationship between the concepts of change, (cosmic) process, and *Logos* in his philosophy. Change was the primary focus of the natural philosophers of Ionia; the thinkers of Miletus and Ephesus concentrated on concepts such as nature, becoming, and change, and sought to understand the underlying principle that unifies all change. Heraclitus argued that nature is a realm of appearances and constant change, yet all change is governed by a divine principle. Nature is a continuous process of change, and Heraclitus believed change to be the ultimate reality. This paper connects Heraclitus' ideas of change, process, and *logos* by proposing that not all change should be understood merely as a process.

Keywords: Change, Heraclitus, *Logos*, Principle, Process, Speech.

Posseible: Journal of Philosophy, 2024, 13(2), 77-90.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.14578318>

Category: Research Article / Date Submitted: 15.11.2024
Date Accepted: 23.12.2024 / Date Published: 31.12.2024

Herakleitos'ta Değişim, (Kozmik) Süreç ve *Logos*¹

Cengiz İskender Özkan

1. Giriş

Douglas Adams 2001 tarihli “Papağanlar, Evren ve Her şey” başlıklı konuşmasında şöyle der: “Geçmişte, nasıl çalıştıklarını anlamak için şeyleri parçalara ayırarak bilim yapıyorduk. Bu bizi olağanüstü keşiflere, olağanüstü anlayışlara götürdü. Ama nasıl çalıştığını anlamak için şeyleri parçalarına ayırmanın sorunu, temel parçacığa, temel ilkeye, temel güce inseniz bile, onları hareket halinde görmeden nasıl çalıştıklarını anlayamıyor oluşumuzdu”. Douglas Adams şeyleri parçalara ayırmaktan ibaret olan bakış açısının bu parçalardan meydana gelen oluşu, değişmeyi ve süreci anlamada eksik kaldığını anlatmak istemiştir. Sonradan dünyaya, varolana bütüncül bir bakışla bakarak süreçleri de anlamaya başladık. Bizim bilimimizin bunu anlaması ancak 19. Yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başladı. Bu yazının konusu olan Herakleitos'ta ise bu bakış açısı günümüzden yaklaşık olarak 2500 yıl öncesinde bulunuyor gibi görünmektedir. O, değişme sürecinin içindeki durağan parçalara değil, doğrudan bu değişme sürecinin kendisine odaklanmış gibidir. Çünkü ona göre evren sürekli değişim içinde olan bir *süreç*dir. Herakleitos açısından değişme bir hakikattir. Burada her değişmenin bir süreç olarak ele alınmaması gerektiğini düşünerek Herakleitos'un değişme, süreç ve *logos* kavramları arasında kurduğu ilişki incelenecektir. Bunun için ilkin süreç kavramının etimolojisi incelenecektir, sonra Herakleitos felsefesinde süreç kavramının hangi anlamda söz konusu olduğunu, oluş ve değişme kavramlarıyla ilişkisinde ele alacağım ve son olarak da oluş ve değişme kavramlarını bir süreç olarak kavramamızı olanaklı kılacak olan Herakleitos'un *logos* kavramından ve anlamından söz edeceğim.²

1 Bu yazı Selçuk Belediyesi tarafından düzenlen Efesli Herakleitos Felsefe Günleri II etkinliğinde 17.11.2022 tarihinde sunulan “Herakleitos'un Süreç Felsefesi” başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

2 Herakleitos'un “değişme” ve “logos” kavrayışını “süreç” kavramıyla ilişkilendirmeye çalışırken “değişme” ile “logos” kavramları arasındaki ilişkiyi Werner Jaeger'in (2012) ve Heidegger'in (1995) yorumlarından hareketle ortaya koymaya çalışacağım.

2. Herakleitos'un Felsefesinde Değişim ve Süreç Kavramlarının Anlamı

Antikçağda Atina felsefesinde Platon doğal olarak varolanların olduğu alanı görünüş ve değişme alanı olarak ele almış, Aristoteles de doğa alanının bir doğası olan varolanların bulunduğu alan olarak dile getirirken doğayı da doğal varolanlar için bir değişme ve devinim ilkesi olarak ele almıştır. Doğanın bir değişme ve devinim içerdiğine ilişkin bu saptamalar Atina felsefesine eski İyonya felsefesinden geçmiş olmalıdır. Zira Aristoteles Platon'un doğal varolanlar alanını değişme içeren bir alan olarak görmesini Platon üzerindeki Herakleitos etkisine dayandırır. Yine Aristoteles'in kendisi de doğada varolanları değişen ve devinen şeyler olarak nitelerken bu değişimleri belirleyen doğa (*physis*) adlı kökensel yapıyı değişmez bir ilke gibi düşünmüştür.³ O zaman antik dönemde hem Atina felsefesinin hem de İyonya felsefesinin düşünüş tarzında doğa alanı değişen ve devinen varlıkların değişme ve devinme süreçlerini içine alan bir alan olarak görülmüştür. Elbette "süreç" kavramı, "değişim" ve "oluş" kavramları üzerinden tanımlanır (yani değişme ve oluş kavramları süreç kavramını tanımlamak için gereklidir; hatta kimileyin yeterli de görünmüştür) ama Herakleitos'un "süreç" kavramı başka bir kavrama daha gönderme yapmayı gerektirir. Bu da "ebedi dönüş" kavramıdır. Burada söz konusu olan dönüş kavramı da bir tür değişme ya da devinme olarak ele alınmalıdır.

Herakleitos'a göre, Kozmos'ta oluşan her şey bir başlangıç ve sondan oluşan sürecin sonsuz döngüsüdür, sürekli bir tekrardır. Burada süreç kavramını açmakta yarar var. Zira süreç genellikle zamanca başı ve sonu olan sürekli bir etkinlik ya da eylemin seyri, akışıdır. Bir anlamıyla bir olaylar ya da eylemler dizisi olarak da görülebilir. Herhangi bir olayın gidişatını vurgulamak için de kullanılır. İngilizce "process" teriminin Latince kökeni "processus" terimidir ve ileri gitmek anlamına gelen "procedere" fiilinden türemiştir. Dolayısıyla süreç teriminin yolculuk anlamına gelecek şekilde de kullanılması bu terimin içinde gelişme kavramını taşıması nedeniyledir. Diğer yandan başka bir ayırım da şudur: Süreç kavramı ikili bir anlamda kullanılır. Çizgisel süreçlerden söz ettiğimiz gibi döngüsel süreçlerden de söz ederiz. Çizgisel bir süreç başı ve sonu olan, iki sınır arasında yer alan, sonlu bir süreç olarak tanımlanabilirken, döngüsel süreç başı ve sonu gibi iki sınırın birbirine bitişik olduğu, bu yüzden de sonsuz, ebedi ama tekrarlayan bir akış olarak ele alınabilir. Eski Yunan düşüncesinde çember genellikle sonsuz, daima olanı gösteren süreçleri temsilen tanrısal bir özelliği göstermek için kullanılır. Herakleitos felsefesinde bugün bizim süreç olarak dile getirdiğimiz kavram fragmanları hesaba katarsak karşımıza çıkmaz. Herakleitos'tan kalan fragmanlarda "μεταβολή (metabolē)",⁴ "μεταπεσόντα (metapesonta)",⁵ oluştan söz ettiği bazı yerlerde de değişim anlayışı şeylerin sürekli olan bir akışına gönderim yapar gibi durmakta ve başı sonu olan bir

3 Benzer bir saptama Ünlü (2017) tarafından devinim konusunda yapılıyor. "Aristoteles devinimi tanımlayarak devinimin devinen bir şey olmadığını göstermeye çalışıyor. Tek tek şeyler değişse de devinimin kendisi hep aynı kalıyor" (Ünlü, 2017: 319).

4 Değişmek anlamına gelen μεταβάλλω fiilinden türemiştir ve değişim, dönüşüm gibi anlamlara gelir. (Liddell & Scott, 1996: 1110).

5 Öteye taşımak, bir yerden başka bir yere taşımak. John Burnet bu terimin geçtiği fragmandaki "ἡ μεταπεσόντα ἐκεῖνα ἐστὶ κάκεινα πάλιν μεταπεσόντα ταῦτα" ifadesini "the former are shifted become the latter" ifadesiyle karşılayarak "μεταπεσόντα" terimini "shifted" olarak verir. Çevirisine ilişkin verdiği 41. dipnotta ise bu terimi "dama tahtasının bir bölümünden diğerine hareket ettirmek/ bir taşın sürülmesi" olarak yorumladığını da belirtir (Burnet, 1920: 102; ve 122).

süreç anlayışı karşımıza çıkmamakta ama kozmos'un bütünü söz konusu olduğunda başı ve sonu olan bir sürece karşılık gelmektedir. Ne var ki bu anlamda süreç de döngüsel bir süreç olarak sonsuz ve sürekli bir dönüşüme işaret etmektedir.

Diğer Presokratik düşünürlerde, özellikle de Miletoslularda olduğu gibi Herakleitos'ta da bu sürecin taşıyıcısı olan maddi bir temel ya da ilk ilke olmalıdır. Jaeger'in de (2012: 156) belirttiği üzere Miletoslular gibi Herakleitos da bu ilk ilkeyi "Tanrısal Olan" diye tanımlamak durumunda kaldığında bile kutsal bir hakikati bildiriyor değildi, zira olgulara rasyonel bir açıklama getirme arzuları böylesi bir kutsallık anlayışına açık kapı bırakmıyordu. Hem Miletoslu düşünürlerde, sözgelisi Anaksimandros'un *apeiron* olarak bildirdiği ilke hem de Herakleitos'un ne sonsuz döngüsü olan ateşi ne de *logos*'u bizim bugün anladığımız anlamda teolojik bir ilke değildir. Eskilerin *theon* ile bildirdiği şey, sözcüğün sıfat olduğu göz önünde bulundurulursa, öncesiz sonrasızlığa gönderme yapmaktadır. Konumuz Herakleitos olduğuna göre, kozmik oluş ve değişimin bütününde bir süreç olduğunu göz önüne alırsak, hem bu süreç boyunca geçerliliğini koruyan bir ilke hem de sürecin sürekli bir ölçüye uygun tekrarlayan akışı (repetisyonu) boyunca kendi geçerliğini sürdüren bir ilke olması anlamına gelir. Açıkçası bu, Jaeger'in de (2012) belirttiği gibi antik dönem düşünürleri için "tanrısal olan" bir şeydir. Dolayısıyla tanrısal olarak nitelendirilen şey ya da ilkeye tanrısal olarak atfedilmesi Antik İyonya'nın Miletoslu düşünürlerinde ve onları takip eden Ephesoslu Herakleitos'ta teolojik bir anlamda olmaktan çok kozmolojik bir hakikate vurgu yapar.

Ancak diğer İyonya düşünürleri için olduğu gibi Herakleitos'un düşüncelerini anlamak ve açıklamak söz konusu olduğunda karşımıza çıkan asıl güçlük elimizde günümüze kadar gelebilmiş bir metin bulunmamasıdır. Kimi yazarlarca Herakleitos'un özgün metninden çoğaltılmış kopyalarının M.Ö. 4. Yüzyılda kimilerinin elinde bulunduğu belirtilse de hem bu kopya metinlerin aslına uygun olup olmadıklarını bilmek güçtür hem de bu kopya metinler de günümüze kadar ulaşamamıştır. "Herakleitos'a ait olduğu düşünülen ve elimizde bulunan fragmanlar bu kopya metinlerden alıntı yapan yazarlar aracılığıyla, kopyaların kopyası biçiminde günümüze kalabilmişlerdir" (Çakmak, 2005: 20). Ayrıca "Platon ve Aristoteles Herakleitos'un görüşlerini ele almalarına karşın çok az doğrudan alıntı (*verbatim*) yapmışlardır" ve "Diogenes Laertios ve Sextus Empiricus'un aktardıkları fragmanlar muhtemelen kopyaların kopyalarından alınmıştır" (24). Bu durum tüm Antik felsefe metinlerinin güvenilirliğini soru konusu edecek bir durumdur, zira sadece Miletos düşünürlerinin veya Ephesos düşünürü Herakleitos'un kileri değil, tüm antik metinler günümüze pek çok defa kopyalanmak suretiyle ulaşmıştır ve hemen hepsi kopyaların kopyası durumundadır.

Geleneksel olarak Platon ve Aristoteles felsefesini takip edenler Herakleitos'u, Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes ile birlikte doğa filozofları arasına yerleştirmiştir ve Herakleitos'un Miletoslulardan farkının temel ilke olarak ateşi seçmesinden ileri geldiği sonucuna varılmıştır (Jaeger, 2012: 156). Nitekim Aristoteles'in *Metafizik A* kitabı 984a8'i Herakleitos'un ilk maddi neden olarak Ateşi kabul ettiğini söylemektedir. Yine çoğu yorumcu Herakleitos'u oluş, değişim ve bir süreç filozofu olarak ele almış ve varolanın ne olduğuna ilişkin bir felsefe ortaya koyan Parmenides'in karşısına koymuştur. Bu konuda Hermann Diels'in

doksografisindeki Aëtius aktarmasında “Herakleitos doğada kıpırdamayan ve yerinde duran bir şey olduğunu kesinlikle reddeder” (Jaeger, 2012: 171) ifadesi geçer.⁶ Kaldı ki Platon ve Aristoteles’e göre Herakleitos’un düşüncesinin vardığı yer her şeyin sonsuz akışı (*panta rhei*) teorisiydi (Jaeger, 2012: 156). Platon *Kratylos* 402’ye göre Herakleitos’un düşüncesinde geçen iddia duyulur dünya ile sınırlıydı, oysa Platon’un bilginin asıl nesnesi olarak öne sürdüğü ezeli-ebedi varolanlar idealar dünyasında bulunmaktaydı (156). Aristoteles *Metafizik* 987a34 vd. ise “her şey akar” ifadesini Platon ontolojisinin temel hareket ettiricilerinden birisi olarak görmüştür.⁷ Aristoteles (2023), Herakleitos ve takipçisi *Kratylos* için “bu ikisine göre duyumsanabilir olan her şey, hep bir akış içerisindeymiş ve bunlar hakkında sapasağlam bir bilgi olamazmış” (987a34-35) ifadesini kullanır. Bununla birlikte Jaeger’in (2012) bildirdiğine göre “*panta rhei*” sözüne elimizdeki Herakleitos fragmanlarında rastlamıyoruz. Jaeger’e göre, muhtemelen Platon’un *Theaitetos* 189e’de ve *Kratylos* 440c’de geçen benzer ifadeler Herakleitosçulara aittir. Yine muhtemelen bu söz, B12 fragmanı olan “Aynı ırmaklara girenlerin üzerinden farklı sular akar”, B49a fragmanı olan “Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz, bizi ve biz değiliz”, Plutarkhos aktarması olan B91 fragmanı “Herakleitos’a göre aynı ırmağa iki kez girilmez” gibi ifadelerle dayandırılmaktadır. Dolayısıyla Jaeger (2012)’e göre, Herakleitos’un görüşü Platon’un kendi düşüncesine varmadan önce aşması gerektiği bir aşamaydı. Herakleitos’un her şeyin değiştiğine ilişkin bu akış ve değişme görüşü kendisinden önceki İyonya doğa felsefesinin katkılarında bir birlik sunma çabası olarak, yani doğal oluş ve değişmeyi tek bir birlik olan bir süreç içinde çözümleme çabası olarak görülebilir. Bunu açmak gerekirse tüm tekil varolanlar sürekli bir değişim ve akış içindedir ve buna deneyimlerimizin gelip geçiciliği de dahildir. Nitekim insan varoluşu duyusal olarak deneyimleyen bir varoluştur ve tüm duyusal deneyimlerimiz içsel sezgilerimiz de dahil olmak üzere bilincimizde akıp gider. İnsan bilinci de doğal dünya gibi sürekli bir akış içindedir. Tüm bu oluş ve değişim dünyasına başı ve sonu olan bir bütünlük atfettiğimizde ise tüm dünyayı (kozmosu) bir süreç olarak ya da daha tam bir ifadeyle bir değişme veya oluş süreci olarak kavrarız.

Nitekim Jaeger’in de belirttiği gibi Miletos okulunun arkhe düşüncesinde tüm varolanları ve kozmosu türettikleri bir ilke ya da maddi neden söz konusuken Herakleitos’un *arkhe*’si olarak ateş kozmosun kendisinden türediği bir başlangıç olmaktan çok kozmosun sürekli değişiminin ve akışının, dinamik bir sürecin doğrudan bir temsilidir. Miletoslular “her şeyin nasıl ve nerede başladığını”, ilk önce neyin var olduğunu bulmak istemişler; “Herakleitos ise oluş ve yok oluş sürecini karşıtların sürekli olarak birbirine dönüşümü” üzerinden açıklama çabasına girmiştir (Jaeger, 2012: 167). Yine Jaeger’in (2012) aktardığı üzere, Reinhardt’a göre Herakleitos’ta Parmenides’in *on*⁸ dediği ya da Anaksimandros’un *apeiron*⁹ dediği kavrama karşılık gelen kavram ateş değildir, *hen to sophon* (tek bilge) kavramıdır. Bu kavram ateşi nitelemez, tersine ateş onun bir temsili olarak kullanılan bir

6 Bkz. özellikle (Jaeger, 2012), s. 171’deki 3. dipnot.

7 A.g.e. s. 171’deki 4. dipnot.

8 Olan / Varolan

9 Sınırsız

benzetmedir (Jaeger, 2012: 171-172).¹⁰ Ateş benzetmesi kozmik sürecin döngüsel değişim içeren dinamik bir süreç olduğunu göstermek içindir. B60 fragmanı bu döngüsel süreci kastediyor gibidir: “İnen ve çıkan yol bir ve aynıdır”. Bu ifade oluş ve bozuluş sürecinin bir ve aynı süreç olduğunu, başlangıç ve sonun aynı olduğunu dile getirmemize izin vermektedir. Nitekim bir yandan bazı nesnelere ölüp bozulurken başka bazı nesnelere oluşa gelmekte ve yaşam kazanmaktadır, tıpkı ateşin içinde oluşan ve tekrar yitip giden şekiller gibi. Yani kozmik bir değişim süreci içinde bu iki yol birlikte işlemektedir. “İnen ve çıkan yolun bir ve aynı olması, bu iki sürecin kozmik düzende bir bütün oluşturmasından dolayıdır” (Herakleitos, 2005: 150). Böyle bir süreç döngüsel bir süreçtir ama her defasında yeni şeyler üreten bir süreçtir. Burada döngüsel olan, şeylerin kendileri ya da geçirdikleri değişimler değil, sürecin kendisidir. Bir anlamda tüm bu akıp giden, değişen şeyler içinde döngüsel olarak tekrar eden kozmik sürecin kendisidir. Öyleyse ateş benzetmesi bu süreç içindeki şeylerin dönüşümünü ifade etmektedir.

3. Kozmik Süreç veya Doğa ile Logos'un İçsel Bağı

Herakleitos'un bu oluş ve değişim felsefesine göre, değişim rastgele ve düzensiz bir değişim değilse, dinamik bir süreç ise, bu durumda bu sürecin bir ölçüye ya da yasaya göre olması gerekir. Nitekim fragmanlarda “uyum” olarak geçen, kimi yerde “karşıtların uyumu”, kimi yerlerde de “görünen uyum” ve “görünmeyen uyum” olarak karşımıza çıkan ifadeler her şeyin, her değişimin uyum içinde, yani bir ölçüye ve orana göre olup bittiğini ifade etmektedir. Bu fikir Herakleitos düşüncesinde *logos* (söz) kavramı çerçevesinde verilmiştir.

Herakleitos'un fragmanlar derlemesinin en başında (şans eseri bize ulaşmıştır bu kısım) filozofun duyurduğu “söz”den bahsedilmektedir: *Logos*. B1 fragmanı şöyledir:

Bu her zaman mevcut olan *logos*'u insanlar yalnızca işitmeden önce değil, işittikten sonra da anlamıyorlar. Her şey bu *logos*'a göre olup bittiği ve ben her şeyi doğasına göre ayırt ettim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımınla karşılaştıklarında deneyimlememiş gibi davranıyorlar. Uykudayken ne yaptığını unutan diğer insanlar gibi bunlar da uyanırken ne yaptıklarının farkında değiller.

Burada geçen *αἰ* sözcüğünü çoğu yorumcu “olmak” fiiliyle ilişkilendirerek¹¹ bu sözün her zaman olduğuna, hep ve sürekli geçerli olduğuna gönderme yaptığını belirtiyor. Ancak fragmanın devamı, bu söz sonsuza kadar ya da hep varolsa da ya da geçerli olsa da insanların onu ister işitsinler ister işitmesinler anlayamadığını söylüyor. Burada insanların bu sözü kendisinin ağzından işittiğini söyleyerek, yani bu sözü kendisinin dile getirdiğini söyleyerek bu sözün filozofun sözü olduğunu bildirirse de bu söz bir insanın sözü değildir, öncesiz sonrasız bir hakikati ifade eden bir yasadır ve bu yüzden sözün kendisi de öncesiz sonrasızdır; filozof bunu sadece dile getirmektedir. Nitekim B50 fragmanında “Beni değil, sözü işitin” ifadesi

¹⁰ A.g.e., s. 171-172'deki. 5. dipnot.

¹¹ τοῦ δὲ λόγου τοῦ ὁ εὐόντος αἰ ...

geçmektedir. Yine B2 fragmanında da *logos*'un her şeye ortak olduğu ifadesi geçer: “*Logos* her şeye ortak olmasına rağmen insanlar kendi düşünceleri varmış gibi yaşar”. Bu ifadeden anladığımız kadarıyla eğer *logos* varolan her şeye ortaksa varolan her şey *logos* ile uyum içindedir, ya da *logos*'a göre olup bitmektedir. “Bütün her şey bu Söz ile uyumlu olarak gerçekleşiyor olsa da insanlar bunu hiç deneyimlememiş, hiç duymamış gibi davranırlar” ifadesi ile ve sürekli başka pasajlarda vurguladığı uyanıklık-uyku karşıtlıkları ile, özellikle B89 fragmanındaki “Uykuda olmayanlar için tek ve ortak bir kozmos¹² vardır. Uykuda olanlar ise kendi özel dünyalarına kapanırlar” ifadesi adeta insanları uykudan uyandırmaya çalışan ve onlara öncesiz-sonrasız geçerliliği olan sözü haber vermeye çalışan filozofun kendisinden bahseder gibi görünmektedir. Bu da Herakleitos'un doğadan hareket etmekle birlikte asıl ilgisi ve hedefinin insanların ahlaki ve toplumsal düzenleri olduğunu gösteriyor gibidir. Sık sık karşıtlıklardan bahseden Herakleitos uyuyanların dünyası ile uyanıkların dünyasını karşı karşıya koyar. Nitekim uyanık olmayanlar için ortak bir dünya varsa bu kendi karşıtı olarak bir uyuyanlar dünyasının da olmasını gerektirir. Jaeger bu uyanma durumunun fizyolojik bir uyanmaya değil, zihinsel bir uyanmaya karşılık geldiğini söyler. Başka bir deyişle, insanların çoğu etraflarında olup biten şeylerin nasıl gerçekleştiği konusunda o kadar bilinçsizdirler ki, bunu uyku durumuna benzeterek ifade edebiliriz ancak. Dolayısıyla uykuda olanlarla kastedilen durum, her şeyin Söz'e göre uyumlu bir düzen içinde olmasına rağmen bu Söz'ü anlamayan insanların varolması olgusudur.

Herakleitos bize bir Tanrı'nın sözünden bahsetmiyor, daha çok her şeyin kendisine göre uyumlu olduğu bir ilkedен ve ölçüden bahsediyor. Ancak Jaeger, Parmenides'in teorik olana gönderme yapan *noein* ve *noema* sözcüklerine başvurmasına karşılık, Herakleitos'un insanın pratik işlerine gönderme yapan ve geleneksel olarak Eski Yunanlıların “doğru düşünme” ve “doğru sezgi” gibi şeyleri ifade etmek için kullandığı *phronein* sözcüğünü tercih etmesini dikkat çekici bulmaktadır.¹³ Demek ki, Herakleitos kozmostaki düzene ilişkin bilgiden hareketle insanlara *phronein*'i öğütlemektedir. Öyleyse Söz'ün bildirdiği hakikate uygun olarak konuşmalı ve davranmalıdır insan. Nitekim başka bir pasajda da (B73) “Uykudakiler gibi davranmamalı (*poiein*) ve konuşmamalı (*legein*)” der. Çakmak da bu fragmana düştüğü açıklamada uykuda olmanın bilinçsiz olmak olarak anlaşılması gerektiğini belirtir (2005: 179). Öyleyse Herakleitos'un istediği, insanların tamamen uyanık olarak ve her şeyin kendisine bağlı bir şekilde meydana geldiği *logos*'un bilincine vararak yaşam sürmelerini sağlamaktır. Ancak uyanık olanların dünyası ortak bir dünya iken, uyuyanların kendine özgü bir dünyası vardır. Uyuma metaforunu daha ileri götürecek olursak, uyuyanların gördüğü rüyalar başkasına kapalıdır, uyuyana özgüdür ve bu yüzden de ortak değildir. Bu yüzden B2'de söylediği gibi “ortak olana uyulmalıdır”, yani ortak olanın peşinden gidilmelidir. Burada *logos*'un herkese,

12 ἐνα καὶ κοινὸν κόσμον

13 Nitekim pek çok pasajda Herakleitos *phronimos*, *phronein* ve *phronesis* sözlerini kullanır. Bu sözcükler *arete* ve *sophronein* (ölçülü olmak) ile ilişkili kullanılır. Söz gelişi B112'de “Ölçülü olmak en büyük erdemdir. Bilgelik doğaya kulak vererek hakikati soylemek ve doğru olanı yapmaktır” (*sophie esti alethea legein kai poiein*—bilgelik hakikate göre/uygun olarak konuşmak ve yapmaktır) der. Kranz'da: σωφροεὶν ἀρετὴ μέγιστη, Diels'te: τὸ φρονεῖν ἀρετὴ μέγιστη geçmektedir. Bu kavramlar insanın ahlaki anlamda düşkünlükten kurtulmasını sağlayan bilgiye, insanla ilgili bilgiye gönderme yapan kavramlardır (Jaeger, 2012: 172; 16. dipnot).

hatta her şeye ortak olması, doğru düşüncenin herkeste ortak olması demektir. B113 bunu dile getirir ve *phronein*'in “herkese ortak” olduğunu söyler. İnsanlar ilk duyduklarında kavrayamasa bile, bir kez kavradıklarında onları ortak bir evrende birleştirecek olan *logos*'tur.

Buradan hareketle *logos* kavramının varolanlara ortak olduğunu ve insanın bilinçsiz olma durumundan çıkmasıyla, yani her şeye ortak olan *logos*'u kavramasıyla varolanların bütünü olarak kozmosun gizeminin çözebileceğini söyleyebiliriz. Herakleitos'tan kalan fragmanlardaki uykuda olmak ve uyanık olmak karşıtlığıyla ilgili Heidegger'de karşımıza önemli ayrımlar çıkıyor. Nitekim Heidegger de (1995: 26) eski Yunancadaki *logos* kavramını “varolanların bir bütün olarak hüküm sürmesini¹⁴ gizlilikten çıkarır” diyerek açıklar. Bu ifadeden hareketle bu terimin eski İyonya düşüncesinde varolanların hepsine ortak olan, hepsine birlik ve bütünlük veren ve yine varolanların bütünü olarak kozmosun doğasını gizlilikten çıkaran bir kullanımı olduğunu söyleyebiliriz. Herakleitos'un da terimi özellikle bu anlamıyla dikkate almış olabileceği yukarıda sunduğumuz fragmanlardan anlaşılabilir. Nitekim Heidegger insanın doğa hakkında konuşurken kendisinin de ait olduğu bu hüküm süren varolan hakkında konuştuğunu söyler. Bu açıklamayı Herakleitos'un sözünü ettiği anlamda bu konuşmanın, sözün (*logos*'un) hem insanda hem de doğada ortak olduğunu söylemek ile eşdeğer sayabiliriz. Nitekim Heidegger için hakkında konuşulan şey kendisini konuşmada açığa çıkarır ve Eski Yunanca *logos* terimi *legein* fiilinden türemiş bir sıfat olarak konuşulan ya da söz anlamlarında kullanılır. Heidegger de insanın varolanların hüküm süren bütününde yer aldığı sürece onlar hakkında konuşulanın varolanların özüne ait olmasının zorunluluğundan bahseder. Ona göre “konuşulan şey zaten zorunlu olarak *physis*'in içindedir; aksi halde onun dışından [onun hakkında]¹⁵ konuşulamazdı” ve “bu *logos physis*'e, varlıkların bir bütün olarak hüküm sürmesine aittir” (Heidegger, 1995: 26). Heidegger'in kendi düşüncesine destek bulmak için Herakleitos'tan, B93 fragmanından aktarma yapması önemlidir: “Kehaneti Delphoi'da olan Tanrı ne konuşur ne de gizler, ama bir işaret verir [işaret eder]”¹⁶ (Heidegger, 1995: 27). Heidegger'e göre Herakleitos'un bu ifadesinde konuşmak, “söze getirmek” anlamına gelen *legein* ile saklamak, gizlemek anlamına gelen *kryptein* arasındaki karşıtlık vurgulanmaktadır. Bir anlamda Herakleitos bu karşıtlıktan hareket etmektedir. Bu tespit Herakleitos'un düşüncesi açısından oldukça yerinde ve önemli olsa da dikkat edilmesi gereken başka bir nokta *sêmeinei* fiilidir. Zira Tanrının sözü (*logos*'u) dile getirmeden, konuşmadan yalnızca işaret etmesi saklı olanın açığa çıkmasının, yani tanrısal ve evrensel *logos*'un açığa çıkmasının herkesin işi olmadığı, uykuda olanların bunu anlamayacağı gibi ifadeleri anlamamıza olanak tanımaktadır. Kaldı ki Heidegger de Herakleitos'un başka bir sözüne başvurur ve B123 fragmanını aktarır: “doğa saklanmayı sever”. Herakleitos'un bu sözü yukarıda geçen B93 fragmanı ile

14 Heidegger'in orijinal metninde geçen “Waltens des Seienden” ifadesi İngilizce çeviride “the prevailing of beings” ile karşılanmış olup “varolanların hüküm sürmesi” olarak çevrildiğinde buradaki “hüküm sürmek” ifadesinin varlığını sürdürmek anlamında ele alınabileceğini belirtelim.

15 Köşeli parantez içindeki ifadeyi ben ekledim. Zira Herakleitos'un vurgusu bu şekilde olurdu diye düşünüyorum.

16 Eski Yunanca ifadede “οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλά σημαίνει” (B93) geçiyor. Heidegger vurguyu λέγειν ile κρύπτειν arasındaki karşıtlığa yapıyor, ilave olarak σημαίνει fiilinin de oldukça önemli bir işlevi olduğunu düşünülebilir.

birlikte ele alındığında doğanın, bir bütün olarak varolanın kendini doğrudan açığa vurmayacağı, kendini gizleyeceği, yalnızca onu kavrayacak bilince sahip olanlara kendisini işaret edeceği anlamında yorumlanabilir. Böylece uykuda olanlar ve uyanık olanlar karşıtlığı söylemek ve gizlemek karşıtlığı üzerinden; *logos*'u işitenler ve işitmeyenler karşıtlığı üzerinden ele alınmalıdır.

Heidegger'e göre Herakleitos'un düşünmesinde açığa çıkan *logos*'un kendisidir; *logos* varolanın hüküm sürmesinin kendisidir. Heidegger'in ifadesini açmak gerekirse hüküm süren *logos*'un kendisidir. "Herakleitos bize ek olarak (bu bağlantıya açıkça dikkat çekmeden), başka bir fragmanda ortaya çıktığı gibi, *physis*'in neden *legein*'de açıkça ortaya çıktığını ve gizlilikten koptuğunu söyler" (Heidegger, 1995: 27). Nitekim Herakleitos'un "doğa saklanmayı [gizlenmeyi] sever" sözünü Heidegger "Şeylerin hüküm sürmesi kendi içinde kendini gizleme çabası taşır" olarak çevirmekte ve şöyle demektedir: "Burada gizleme ile *physis* arasındaki en içsel bağlantıyı ve aynı zamanda açığa çıkarma olarak *physis* ile *logos* arasındaki bağlantıyı görebilirsiniz" (Heidegger, 1995: 27). Dolayısıyla doğa (*physis*) bir bütün olarak şeylerin hüküm sürmesidir ve onun kendini gizleme çabasını açığa çıkaran söz (*legein*) doğaya, yani şeylerin bütününe ait olan insanın *logosu* gizlilikten açığa çıkarmasıyla kavranabilir ancak. O zaman bütününde değişen veya akıp giden doğanın aslında değişmez tek bir yasaya göre geçirdiği değişimlerin bütününde bir süreç olduğu kavranabilir. Kaldı ki Heidegger de Herakleitos'taki *logos/legein* ifadeleri ile gizlilikten çıkarma, açığa çıkma anlamındaki *alēthea* ve *alētheia* ifadeleri arasında bir bağlantı olduğunu savunmaktadır.

Öyleyse bütün bunlardan ne çıkıyor? Heidegger'in düşünme biçimini izleyerek doğa ve söz arasında kurulan bağlantının doğa ve insan arasında kurulan bağlantıya denk düştüğünü söyleyebiliriz. Böylece *legein*, *phronein*, *sophia*, *alēthea*, *logos* ve *physis* kavramları Herakleitos düşüncesinde birbiriyle bağlantılı hale gelerek bir bütün oluşturur. *Logos* sadece evrensel değildir, aynı zamanda ortaktır da. Bu yüzden *logos* kavramı Herakleitos'ta sadece doğanın yasası olarak kozmolojik bir unsur değil, aynı zamanda etik ve politik bir unsurdur. Bazı yorumcular özellikle etik ve politik bir karakter taşıdığını söylese de ben bu görüş yerine, kozmolojik bir karaktere sahip olmasıyla, etik ve politik bir karaktere sahip olmasının aynı düzeyde ele alınmasını gerekli görüyorum. Arada sadece ontolojik ve ters yönde de epistemolojik bir nedensellik var gibi. Demek istediğim, insan dünyasında karşımıza çıkan ortak akıl ve ortak yasalar evrensel bir aklın bilincine varmamıza aracılık ediyor gibidir. Bu anlamda insan dünyasında geçerli olan ortak akıl ve yasalar evrensel bir yasa olarak *logos*'un bilinmesinin nedenidir. Diğer yandan evrensel yasa olan *logos* ise insan dünyasında karşımıza çıkan ortak aklın ya da yasaların varolma nedenidir. Bu yorumumu dayandırdığım fragmanda (B114) şöyle bir ifade geçer: "Bütün insan yasaları tanrısal olandan beslenir".

Jaeger'e (2012) göre de Herakleitos muhtemelen bu fikri Anaksimandros'tan almıştır, zira Anaksimandros'ta da temel ilke "tanrısal olan" diye nitelenmiştir ve öncesiz-sonrasızlığa, yok edilemezliğe atıfta bulunmanın yanı sıra doğanın işleyişinde olduğu düşünülen yasaya, yasalılığa da atıfta bulunmaktadır. Yine Jaeger'in yorumunu izlersek, Herakleitos *logos*'u "insan ürünü olan yasalardan ayırmak için 'tanrısal yasa' diye adlandırır" (Jaeger, 2012: 161). Jaeger'e göre "Herakleitos'ta

yeni olan hukuk sahasından alınan bütün bu sembolleri her şeye egemen olan tek bir kozmik yasa anlayışı içinde bütünleştirme şeklindedir” (161). Bu ilke politik ve ahlaki anlamdaki yasa fikrinin çok daha genelleşmiş bir hali olarak varolan tüm yasaların yasasına atıfta bulunur. Böylece evrensel yasa politik ve ahlaki olanın da kökenini oluştururken yasanın varolan her şeye ortak olmasının ne demek olduğu da daha anlamlı hale gelir.

Ayrıca Diogenes Laertios da Herakleitos’un eserinin adının *Peri Physeōs* olması nedeniyle “eserin birleştirici temasının doğa teorisi olduğunu” ama eserin “üç konu (evren, politika, teoloji) hakkında düşünceler (λόγοι) içerdiğini” belirtmiştir ve buradan yola çıkılarak esere zemin sağlayan şeyin kozmoloji olduğu söylenebilir (Jaeger, 2012: 162). Ancak başka bir yorumcu Diodotos ise eserin genel olarak doğayla değil, devlet ve toplumla ilgili olduğunu, doğal unsurun sadece devlet ve toplum düzeni için bir model (*paradeigma*) işlevi gördüğünü belirtmektedir (2012: 173). Jaeger ise bu yorumun, Herakleitos’un insan yaşamının felsefi yorumu için evrensel paralelliklerden yararlanması anlamına geldiğini belirtir. Yani Herakleitos’a göre kozmos insan yaşamının daha büyük ve geniş bir hali demektir. Jaeger’e göre Herakleitos’tan öncekiler bir kozmos fikrine tam da bu yoldan varmışlardır. Toplumsal düzen kavramını bir bütün olarak dünyaya aktarmış, sonra yeniden dünyada bir düzen keşfetmişlerdir. Bu toplumsal düzen ve evrensel düzen arasında az önce kurduğumuz ilişki ile, yani bir yönden ontolojik, diğer yönden epistemolojik nedensellik ilişkisi ile uyumlu bir fikirdir. Ancak Jaeger tek yönden bakmakta ve sadece epistemolojik nedensellik ilişkisi üzerinden bir yorum getirmektedir.

Biz *logos*’un kozmolojik bir yasa olduğunu kabul etsek bile bu evrensel yasa bir doğa yasası olarak görülmemelidir. Nitekim “bir ‘doğa yasası’ belirli bir gözlemlenmiş olgular kümesini ifade etmek için kullanılan genel bir tanımlayıcı formülden ibarettir”, oysa “Herakleitos’un tanrısal yasası ise tamamen normatif niteliktedir” (Jaeger, 2012: 162). Anaksimandros’un *Dike* dediği kavrama karşılık gelecek şekilde şeylere sınır koyan, sınırlandıran bir yasadır. Herakleitos, fragmanlardan B94’te “Helios bile sınırlarını aşamaz, aşarsa *Dike*’nin yardımcıları oç tanrıçaları onun peşinden ayrılmaz” demektedir. Öyleyse *logos*’un bir anlamı da sınırdır. Her insanın ve hatta her şeyin belirli sınırlar ve ölçüler dahilinde yaşamasının ve varolmasının koşuludur. İnsan ne zaman *logos*’un sınırlarını aşarsa türlü kötü durumlar içinde bulur kendini.

Son olarak Herakleitos’un düşüncesine belirleyici olan diğer unsur karşıtların birliği ya da uyumu düşüncesidir. Bu düşünce de insani olana uygulanmakla birlikte temelini evrensel olanda bulur. Herakleitos’un evrenin işleyişine ilişkin insan deneyiminden hareketle getirdiği açıklama, karşıtların birliği ya da uyumunun salt insani alanda geçerli olduğu, kozmolojik alanda ise bunun sadece bir model olduğuna ilişkin düşünceleri savunmak için yeterli gelmiyor bana. Kanaatimce görünen uyumdan ve görünmeyen uyumdan bahsettiği pasajlarda karşıtların görünen uyumunun ötesinde görünmeyen bir uyumun olduğuna vurgu yapmakla, politik ve toplumsal alanda görünen düzenin arkasında görünmeyen kozmik bir düzen olduğu fikrini savunmaktadır. Nitekim karşıtlar arasındaki savaş metaforu da bildiğimiz savaştan çok çatışan karşıtların uyumu olmasına atfen kullanılır. Dolayısıyla savaş karşıtların çatışması anlamındadır. Kaldı ki Jaeger’in (2012: 164)

de belirttiği gibi “savaş” bildiğimiz anlamda savaş olamaz, çünkü onun karşıtı olan barış vardır. Oysa evrensel çatışmanın karşıtı yoktur, o zaten karşıtların ifadesidir. Elbette bu çatışma fikrinin ve karşıtların birliğinin bilincine insan deneyimlerinden hareketle varılabilir. Yani insan yaşamında karşımıza çıkan karşıtlar arasındaki çatışmadan hareket ederek, çatışmanın, savaşın tüm kozmosta egemen olan evrensel ilke olduğu sonucuna varılabilir. Nitekim de Jaeger de B53 fragmanı olan “Savaş her şeyin babasıdır, her şeyin kralıdır. Kimini tanrı yapar kimini insan. Kimini köle yapar kimini özgür” ifadesiyle ilgili olarak “Burada, insan yaşamının temel deneyimlerinden biri olan karşıt güçler arasındaki çatışmanın, bütün bir varlıklar âlemine egemen olan evrensel prensip olduğu sonucuna varılmaktadır” diye belirtir (Jaeger, 2012: 163). Ama bu olsa olsa evrensel ilkenin bilincine varılmasının bir gerekçelendirilmesi olabilir, yoksa insan yaşamında varolan çatışmanın tüm evrensel oluşa egemen olan bir ilkeye de dayanak oluşturacağına gerekçelendirme sağlamaz. Ayrıca insan yaşamında karşılaşılan karşıtların çatışması ve uyumunun varolma kökenine ilişkin bir gerekçe de sunulmuş olmaz. Dolayısıyla bu noktada Jaeger’in yorumunu eksik kabul edebiliriz. Nitekim Herakleitos B80’de savaşa da ortaklık atfeder ve her şeyin çatışma aracılığıyla meydana gelip yok olduğunu söyler. Öyleyse *logos* gibi çatışma da varolan her şeye ortak olmakla birlikte her şeye egemen konumdadır. Bir diğer vurgulanması gereken nokta, Herakleitos’a göre karşıtların birbirinin içinde olmasıdır (Jaeger, 2012: 164). “Fragman B88’de açık bir şekilde “aynı şeydir yaşayan ve ölen, uyanık ve uyuyan, genç ve yaşlı; çünkü sonrakiler öncekilerle, öncekiler sonrakilerle yer değiştirir” der. Dolayısıyla uyanık uyuyana, uyuyan da uyanık olana dönüşüyorsa, bunlar birbirinin içinde olmalıdır. Böylece bunların hepsi karşıt olsa da bir ve aynıdır. Karşıtların karşılıklı dönüşümüyle ilgili ifadeler, birliğin karşıtların içinde nasıl sürdüğünü gösterir (Jaeger, 2012: 164). Bunlar birbiri ardına geldikleri için birbirinden ayrı şeylermiş gibi görünüyor olsalar da aslında bir ve aynıdırlar (164). Daha önce de vurguladığımız gibi Miletosluların maddi *arkhe*’si kozmik gelişim sürecinin en başında yer alan bir ilk ilkeydi. Oysa Herakleitos için amaç her şeyin nereden çıktığını, nereden geldiğini, ilk maddi ilkenin ne olduğunu bulmaktan çok, şeylerin birbirine dönüşümünü ya da oluş ve yok oluş sürecini karşıtların sürekli olarak birbirine dönüşümü olarak gören bir açıklama getirmektir ve bunun için de taşıyıcı bir ilke olarak ateşi düşünmüştü. Başka bir deyişle ateş maddi bir ilke, *arkhe* olarak kökeni vurgulamaktan çok taşıyıcı ilke olarak düşünülmüş gibidir. Bunu oluş sürecini şeylerin sürekli olarak aşağı ve yukarı doğru gezinmesine benzeterek bu ilkeyi kozmolojiye uygulamış ve evrenin yok edilemez temeli ve sürecin taşıyıcısı olarak ateş fikrini ortaya atmıştır. Ama bu kozmik sürecin kendisi yaratılmamıştır. “Bütünün kendisi olan bu *kozmos*’u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir” (B30). Ondan önceki doğa filozofları dünyanın meydana gelişini karşıtlardan ayrılma, seyrelme ve yoğunlaşma gibi fiziksel varsayımlarla tek bir temel unsura bağlamaya çalışırken, Herakleitos sürecin fiziksel yanı sıra ilgilenmiyor gibi görünmektedir; o sanki sürecin karşıtlıklar içinde kendini sürekli yinelediğini ileri süren temel yaklaşımı savunmuştur. Bu yüzden o her şeyin bir olan bir şeyden geldiğini savunmak yerine her şeyin bir olduğunu savunmuştur. Daha teknik bir dille ifade etmek gerekirse ateşi Miletoslulardan farklı olarak hem *ratio essendi* hem de *ratio fiendi* olarak almak yerine sadece *ratio essendi* olarak almıştır. Zira kozmik süreç döngüsel olduğundan başlangıcı da olamazdı ve

Herakleitos bunun farkındalığı içinde kozmik süreci döngüsel olarak düşünmüştü. Açık ki döngüsel olan bir sürecin başlangıcı da olamaz ve bu anlamda ateş bir ilk madde anlamında *arkhe* olmaktan çok döngüsel olan kozmik sürecin taşıyıcısı olan bir maddi ilkedir.

4. Sonuç

Bu yazıda Herakleitos'un öncesiz-sonrasız ve bütününde döngüsel olan kozmolojik bir süreç olarak yorumlanabilecek olan karşıtların çatışması ve uyumu gibi düşüncelerinden hareketle tüm bu kozmik oluş ve değişme sürecinin *logos* gibi tanrısal bir yasa üzerinden nasıl yorumlanabileceği üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla Herakleitos için kozmolojik süreç rastlantıya dayalı olmayan zorunlu ve her yerde geçerli, her şeye ortak ve egemen olan bir *logos*'a göre gerçekleşmektedir. Ateş ise kozmolojik sürecin kendisini niteleyebilecek en iyi ifadedir. Herakleitos'a göre Tanrısal bir yasa olan *logos* hep vardı, hep varolacaktır ve hiçbir şey onun hükmünden kurtulamayacaktır. B16 fragmanında "hiç batmayacak olandan kim nasıl kaçıp, saklanabilir?" (Herakleitos, 2005: 61) ifadesi gelip geçici olanların bağlı olduğu hep varolana gönderme yapar. Görünüşler gelip geçici olsa da *logos* kalıcıdır ve her değişimin ölçüsüdür. Jaeger, Herakleitos'un tanrısal ilkesi olan *logos*'un teolojik bir ilke olmadığına, tanrısallığının öncesiz-sonrasızlığına gönderme yaptığına değinmiştir ve gerek Miletos düşüncesinde gerekse Herakleitos felsefesinde tanrısal olan olarak kullanılan terimin hiçbir zaman günümüzde anlaşıldığı anlamıyla teolojik anlamda kullanılmadığını savunmuştur. Bu yazıda da Jaeger'in yorumuna uygun olarak tüm değişimlerin gelip geçiciliğinin tersine *logos*'un kalıcı ve her şeye ortak olmasının, bir anlamda evrensel olmasının eski İyonya düşüncesinde tanrısallık nitelemesiyle ele alındığı gösterilmeye çalışılmıştır. Aristoteles'in *Metafizik*'te (984a34-35) Herakleitos için kullandığı ve onun değişimi duyumsanabilir olanlara yüklediği iddiası bize bu yorumu yapma olanağı sağlar.

Heidegger ise Herakleitos'un *logos*'unu konuşmak (açığa çıkarmak) ve saklamak (gizlemek) arasındaki karşıtlığa dayanarak ele almış ve buradan hareketle doğanın bizden sakladığının *logos* olduğunu söyleyerek bir anlamda değişimin, arkada yatan temel ilkeyi bizden gizlediğini söylemek istemiştir. Burada bu düşünceye ek olarak *logos*'un (tanrısal olanın) açıkça dile getirilemez olsa da kendisini tüm değişimlerin birliğinde (ki bu yazıda buna kozmik süreç adını verdik) gösterdiğini ama yalnızca kendisini görece gözlerle, filozofun gözlerine gösterdiği fikrine vardık. Bu yüzden bu tanrısal sözü yalnızca bunu anlayan filozof dile getirebilir. Bu söz uyuyanlar için değildir diyen Herakleitos bu yorumu olanaklı kılmaktadır.

Sonuç olarak bazı fragmanlardan ve yorumculardan hareketle ele aldığımız Herakleitos'un felsefesi her şeyin değiştiğini söylemekle birlikte tüm değişimlerin bütünlüğü olarak varolanların hüküm sürmesi anlamında tüm doğanın döngüsel sürecine vurgu yapmakta, bu sürecin bir yasaya göre olduğunu ortaya koymakta ve bunun kendisini, bu bütüne ait olan insana gösterdiğini vurgulamaktadır. İnsan doğaya ait bir varlık olarak bunu dile getirdiğinde bu evrensel ve tanrısal yasa dile getirilmiş olmaktadır, *logos* olmaktadır. Böylece insan yoluyla doğa kendi sözünü dile getirmiş, kendisini düşünmüş olmaktadır.

Kaynakça

- Aristoteles. (2023). *Metafizik*, (Çev. L. Levin Basut & Saffet Babür). 1. Baskı. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Burnet, J. (1920). *Early Greek Philosophy*, 3. Baskı. London: A & C Black.
- Çakmak, C. (2005). “Herakleitos ve Fragmanlar Üzerine Genel Bilgiler”, Herakleitos (yazar), *Fragmanlar içinde*, (Çev. Cengiz Çakmak), 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Diels, H. (1965). *Doxographi Graeci*. Berlin: Verlag Walter De Gruyter.
- Heidegger, M. (1995). *The Fundamental Concepts of Metaphysics: World, Finitude, Solitude*, (Çev. William McNeill & Nicholas Walker), 1. Baskı. Indiana: Indiana University Press.
- Heidegger, M. (1983). *Die Grundbegriffe der Metaphysik: Welt – Endlichkeit – Einsamkeit*. Frankfurt: Vittoria Klostermann.
- Herakleitos. (2005). *Fragmanlar*, (Çev. Cengiz Çakmak). 1. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Jaeger, W. (2012). *İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi*, (Çev. Güneş Ayas). 1. Baskı. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Liddell, H. G. & Scott, R. (1996). *A Greek – English Lexicon*. New York: Oxford University Press.
- Ünlü, H. (2017). “Aristoteles’in Devinim Tanımı”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, Sayı: 34, s. 309-320.